

Леонід Зашкільняк

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ЯК ДОСЛІДНИЦЬКЕ ПОЛЕ ДЛЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

На початку щодо визначення основних понять. Під “історичною пам’яттю” ми розуміємо здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на його підставі уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично, – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти. Зрозуміло, що історична пам’ять – індивідуальна і колективна – є результатом взаємодії особистості і соціального середовища. Без такої взаємодії немає й історичної пам’яті. Найпростіший і найзрозуміліший приклад її залежності від оточення – це турецькі яничари, відірвані від свого культурного середовища й виховані на цілком нових для них традиціях. Таким чином, історична пам’ять – це свого роду ідентифікація з певною культурою.

Проблема історичної пам’яті не є новою, її досліджували ще у XIX ст. як феномен збереження й передачі інформації про минулі події, які вважали цінними з погляду сучасності і майбутнього. У 1930-ті рр. М. Гальбвакс визначив соціальну природу пам’яті і запровадив поняття “колективної пам’яті” як соціального конструкту, який відповідні спільноти і групи творять та зберігають з метою тлумачення минулих і сучасних подій. Проте тема ожила наприкінці XX ст., коли історики впритул зайнялися вивченням історичної (і суспільної) свідомості, виокремленням в ній стійких історичних структур, зокрема історичної пам’яті. На Заході французький історик Б. Гене у 1980-х рр. накреслив шляхи дослідження феномену середньовічної історичної культури. Згодом цікаві теоретичні вирішення проблеми запропонували німці Й. Рюзен, Я. Ассман та інші, а загалом дослідження поточилися в річищі “нової культурно-антропологічної історії”, яка зацікавилася динамікою взаємодії уявлень про минуле в колективній пам’яті різних груп й історичної думки тої чи іншої епохи¹.

Для української гуманітарної науки проблема історичної пам’яті стала особливо актуальною після здобуття Україною незалежності й виникнення потреби осмислення історичної (і суспільної загалом) свідомості у процесі формування національної ідентичності. До вивчення такого складного явища, яким виглядає історична свідомість сучасних українців, приєдналися не тільки історики, а й соціологи, політологи, куль-

¹ Л. П. Репина. Социальная память и историческая культура средневековой Европы (к итогам работы над проектом) // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Москва, 2004. Вып. 12. С. 5-18.

турологи тощо². Проте в науковому світі сьогодні не існує єдиної думки про співвідношення між суспільною свідомістю та наукою, між історичною свідомістю та історіографією, покликаною формувати її. Тут на перший план і виходить проблема історичної пам'яті та її співвіднесення з історіографією.

Чимало дослідників продовжують перебувати під впливом жорсткого “соціального детермінізму”, ставлячи історіографію в залежність від “соціальної історичної пам'яті”. Так, В. Масненко, проаналізувавши роль історичної думки в процесі націотворення, прийшов до висновку, що “історична думка дає лише вихідний матеріал для усталення національної свідомості, а формує її сама нація”. Разом з тим, він погодився з тезою, що у новий час, зокрема в період формування націй історіографія відіграє провідну роль, формує національну свідомість, відсікаючи неетнічні взірці минулого³.

Однак в західній історичній літературі сьогодні переважає уявлення про те, що суспільна свідомість та її структурні елементи (у тому числі й історична пам'ять) є результатом інтелектуальних зусиль конкретних особистостей, здатних сконструювати й поширити певну соціальну модель бачення міжлюдських стосунків на суспільство або, принаймні, його частину. Нації і націоналізм, на їх думку (без врахування відмінності окремих позицій) – це витвір модерного часу, форма та інструмент становлення “національних держав”. І в цьому відношенні вони є результатом інтелектуальних зусиль політиків, ідеологів, істориків⁴.

Під “історіографією” розуміємо спосіб презентації наукових уявлень про минулі стани людей і спільнот, тобто знання і тексти, створювані в рамках відповідних історіографічних взірців (парадигм). Щодо історіографії, або тих взірців розуміння минулого, котрі претендують на науковість, тобто підпорядковуються тим чи іншим методологічним теоріям (доктринам, концепціям), то вона завжди розглядатиме попередню соціальну дійсність з позицій світоглядних орієнтирів, актуальних для даного конкретного соціуму в його часових і просторових вимірах. Іншими словами, історики прагнули і прагнуть досліджувати й описувати минуле з врахуванням принципу історизму, в категоріях і термінах відповідної епохи, але ракурс і кут зору пізнання цього минулого завжди залежатиме від сьогоденного розуміння Людини і Суспільства. За таких умов виникає питання – чим зумовлений “кут зору” тої чи іншої історіографії? Якщо відповідати на нього коротко, то, напевно, треба враховувати як соціальні інтереси, так і інтелектуальні конструкції.

Виникає закономірне запитання, яку роль у формуванні історичної свідомості відіграє історична пам'ять, а яку – історіографія? На наш погляд, історична

² Див. зокрема: В. Масненко. *Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.)*. Київ; Черкаси, 2001; *Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи* / Авторський колектив: Ю. Шаповал та ін. Київ, 1997; *Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років* / Відп. ред. І. Ф. Курас. Київ, 2002; Л. Нагорна. *Національна ідентичність в Україні*. Київ, 2002 та ін.

³ В. Масненко. *Історична думка...* С. 403.

⁴ E. J. Hobsbawm. *Nations and Nationalism Since 1780. Programme, Myth, Reality*. Second edition. Cambridge, 1992. Pp. 9-12; *Nationalism* / Ed. by J. Hutchinson and A. D. Smith. Oxford; New York, 1994. P. 15 passim.; Г. Касьянов. *Теорії нації та націоналізму*. Київ, 1999. С. 56-80 та ін.

пам'ять – як індивідуальна, так і колективна – є продуктом попередніх станів суспільної свідомості, до формування яких однаково причетні і особистий досвід та соціальна практика людей, і історіографія, яка формує доступну їй візію минулого, створюючи, тим самим, історичну картину і культурний контекст епохи. Закріплені у суспільній свідомості попередні стани та візії, у нових історичних умовах неодмінно перетворюються на міфи, на стійкі стереотипи, які вже повністю або частково не відповідають новій реальності. Чим швидше змінюється картина світу, тим швидше попередньо здобуті знання стають міфами і стереотипами. Проте слід зауважити, що історіографія значно швидше долає такі стійкі свідомісні структури, натомість історична пам'ять, здебільшого як результат трансформації особистого і соціального досвіду, зберігає значно більшу інерційність мислення. Здобуті й усталені у свідомості окремої особистості знання і досвід, як правило, складно піддаються переосмисленню (хоча назагал і піддаються).

Одним з найсвіжіших прикладів розбіжностей між історичною пам'яттю та історіографією є сприйняття українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни і ставлення до нього населення сучасної України. Діяльність ОУН (Організації українських націоналістів) і УПА (Української повстанської армії) під час війни у сучасній історичній пам'яті і свідомості різних соціальних та етнічних спільнот сприймається по-різному. В історичній пам'яті західноукраїнського населення, де в багатьох родинах були учасники цієї частини українського національного руху, зберігається цілком позитивний ідеалізований образ їх ролі в історії України. Натомість у східних регіонах України стійким залишається образ “бандерівців” як “фашистських посібників”, “колаборантів”, “буржуазних націоналістів”, від рук яких загинуло чимало східних українців, що служили в Червоній армії або у військах НКВС. Знову ж, наприклад, у Польщі переважає негативне уявлення про діяльність ОУН і УПА як про “бандитів”, “різунів” тощо, пов'язана з українсько-польським конфліктом на Волині і в Галичині в 1943–1944 рр.⁵ Таких прикладів різного ставлення до історичних подій можна наводити до нескінченності щодо кожної країни і народу; усі вони засвідчують відмінності історичної пам'яті, часом різкі і протилежні, у спільнот з різним історичним досвідом.

Таким чином, можна стверджувати, що історична пам'ять спільноти ґрунтується на “місцях пам'яті” (П. Нора) і “героях”, з якими ця спільнота себе ідентифікує. При цьому відбувається неунікненна ідеалізація і міфологізація перших і других. Доведено, що причиною і підставою міфологізації є прагнення соціальної спільноти (групи) легітимізувати свою присутність, свою ідентичність, відокремити і протиставити себе іншим спільнотам – етнічним, соціальним, культурним, релігійним тощо. Історична пам'ять у таких випадках служить ідейним засобом легітимізації.

⁵ *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź. Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001). Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej (1939–1945)*. Warszawa, 2003; *Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади* (=Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 10) / Голова редколегії Я. Ісаєвич Львів, 2003.

Коли йдеться про становлення етнічної спільноти, націотворення, то відбувається добре зауважений дослідниками процес “націоналізації” історії – пристосування минулого для потреб націотворення. І в таких ситуаціях історіографія змикається з історичною пам’яттю, намагаючись її “онаучнити” (сцієнтифікувати). У підсумку народжується нова історична візія минулого, в якій етнічна (національна) спільнота протиставляє себе іншим подібним спільнотам і творить візію минулого, котра, у випадку її сприйняття і поширення, неминуче перетворюється на міф і стереотип.

У зв’язку з цим не так рідко ще й нині лунають заклики від “народних мас” (середовищ) писати історію “так, як вона відбувалась”, або краще сказати – так, як вони її бачать, тобто, як бачать її представники даного середовища. У цьому проглядає наївне уявлення про те, що і люди, і середовища здатні однаково дивитися і бачити як сучасні, так і минулі події. Здебільшого загал не хоче і не може зрозуміти тривіальної істини: бачення одних і тих же подій, наприклад боїв Другої світової війни з боку німецького і радянського солдата не може і не повинно бути подібним, воно завжди буде протилежним...

Яскравий зв’язок історичної пам’яті та історичної свідомості показують соціологічні дослідження стану суспільної свідомості та самоідентифікації сучасного населення України, яке має за собою тривалі періоди проживання в різних державах, впливу політичної пропаганди та історичних візій, відмінних від національної. За таких обставин люди ідентифікують себе з тою громадянською позицією, яка відкладена у їхньому особистому і груповому досвіді. Про це свідчать дані таблиці 1, подані нижче⁶.

Таблиця 1. Соціально-громадянська ідентифікація населення України у 2002 р. (%)

1.	“Громадяни України” (громадянська ідентифікація)	41,0
2.	“Регіоналісти” (регіональна ідентифікація)	37,5
3.	“Націоналісти” (етнічна ідентифікація)	3,0
4.	“Ностальгісти” (ідентифікація з СРСР)	12,7
5.	“Космополіти” (європейська ідентифікація)	3,4
6.	Інші	2,4

З таблиці видно, що ідентифікація різних соціальних груп населення України зберігає історичну пам’ять про минулі стани суспільної свідомості (“ностальгісти” та “регіоналісти”), а також нові орієнтири ідентифікації, які склалися в останні роки (“громадянська ідентифікація”, “націоналісти”, “європейська ідентифікація”).

Про “сум’яття” в історичній пам’яті населення України різних регіонів свідчить також опитування населення всіх регіонів України щодо найбільш позитивних особистостей в історії України, проведене у 2002 р. Воно дало приголомшливі результати: найбільше позитивних голосів зібрав Богдан Хмельницький (83 %), на

⁶ Н. Паніна. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг* (Київ). 2004. № 4. С. 40.

другому місті опинився російський імператор Петро Великий (66 % !), далі йшли Михайло Грушевський (60 %), радянський керівник епохи “застою” Леонід Брежнев (60 % !), український дисидент В'ячеслав Чорновіл (50 %), Владімір Ленін (40 %), Іван Мазепа (40 %). Негативну реакцію опитаних викликали особи Йосифа Сталіна (46 %), Михаїла Горбачова (31,2 %!), Степана Бандери (28,1 %) ⁷.

У сучасній історичній літературі проблемі співвідношення історичної пам'яті та історіографії присвячена чимала література і численні дискусії ⁸. Зазначимо, що саме постмодернізм вніс розкол у систему історичної пам'яті та історіографії, котрі у модернізмі назагал дружно співіснували. Він розірвав метаісторичний дискурс модернізму, який зв'язував у єдине ціле минуле – сучасне – майбутнє, замінивши його мікроісторією індивідуального минулого – сучасного – майбутнього, в якій кожна окрема людина творить свій зміст і сенс історії, виходячи з особистого досвіду і набутих знань. За таких умов історична пам'ять, на перший погляд, виступає самостійною ділянкою вивчення історичної свідомості як на індивідуальному, так і груповому (колективному) рівнях, і в цьому відношенні вона ніби протиставляється історіографії (за прикладом буденної і наукової свідомості).

Насправді ж таке враження є оманливим. Відомо, що індивідуальна і групова історична пам'ять є підсумком не тільки і не стільки особистого досвіду і соціального середовища, в якому перебуває людина, а й більш широкого соціально-культурного оточення, суспільна свідомість якого відбиває поширені політичні, ідеологічні, соціальні, правові та інші ідеї. Серед цих ідей не останню роль завжди відігравали певні історичні конструкти, створювані у різні часи чи то політиками, чи ідеологами, чи то – в новий час – істориками. Немає сумніву, що на формування суспільної свідомості росіян у свій час величезний вплив мали праці М. Карамзіна, українців – М. Грушевського, поляків – Й. Лелевеля, чехів – Ф. Палацького і т.д. Таким чином, історіографія в її широкому розумінні завжди виступала одним із провідних чинників формування історичної пам'яті, оскільки остання не можлива без тих чи інших уявлень про загальне минуле. За таких умов історичну пам'ять треба вважати соціально-культурним феноменом, який містить у собі не тільки особистісні образи власного досвіду, а й відповідні пласти культурних уявлень епохи і соціального середовища. Немає сенсу сперечатися щодо співвідношення особистого досвіду і колективних уявлень – перший неможливий без світоглядних орієнтацій своєї епохи.

Історіографія у цьому контексті відіграла й продовжує відігравати дуже важливу як позитивну, так і, на жаль, негативну роль у формуванні історичної свідомості та історичної пам'яті. Якщо йдеться про позитивну роль, то вона вичерпується систематизацією історичних уявлень певної епохи і культури. Далі починається її

⁷ Іа. Hrytsak. “East is West, and West is East, or Do We Need a New Paradigm for Studies of Nationalism in Ukraine?” (рукопис статті). Table 4. Data on Historical Memory of Ukraine (2002).

⁸ Ж.Т. Тощенко. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // *Новая и новейшая история* (Москва). 2000. № 4; В. Масненко. *Історична думка...*; Й. Рюзен. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Москва, 2001. Вып. 7. С. 8-26.

негативна роль. Систематизуючи історичні знання і формуючи образ минулого в поширених на даний час уявленнях, вона водночас творить і утверджує картину, яка вже завтра, в нових часових рамках, перетворюється на міфи та стереотипи (стійкі образи і уявлення), не адекватні новому стану спільноти, суспільства. Інерція людського мислення як специфічна властивість людського розуму, добре підмічена ще знаним російським істориком В. Ключевським, робить такі стереотипи дуже невдалим інструментом для пояснення нової сучасної реальності. Наслідком цього є постійний конфлікт історичної пам'яті та історіографії (принаймні наукової, представники якої усвідомлюють релятивний часовий характер людських знань і уявлень). Звідси постійна суперечність між науковим представленням минулого, для якого немає абсолютних істин, та історичною свідомістю спільнот, у якій міфи і стереотипи посідають панівні позиції, головним чином внаслідок переважання політичної та ідеологічної свідомості. Сподіватися на співпадіння історичних уявлень соціуму та історичної науки не доводиться ще й тому, що існує принципова відмінність між моделями наукового і буденного досвідного пізнання. Проте є певні оптимістичні передумови для їхнього зближення, або, краще сказати, "підтягання" досвідного знання до наукового внаслідок зростання комунікативних можливостей у сучасному світі. Хоча і ця перспектива є дуже туманною в заідеологізованому суспільстві.

Історіографія має свої "гріхи" перед суспільством. Її участь у творенні міфів і стереотипів не менш вагома, ніж історичної пам'яті, навіть коли йдеться про її науковий різновид. (Зрозуміло, що у даному місці не йдеться про паранаукові взірці, які поширилися зокрема й в Україні завдяки працям Ю. Канигіна, Ю. Шилова, І. Каганця і багатьох інших міфотворців і казкофілів, численні творіння яких з'явилися на хвилі "соціального замовлення"⁹). Ці "гріхи" історіографії пов'язані із загальними проблемами наукового пізнання. Наукова парадигма історіописання, яких би моделей вона не дотримувалась, хоча і здатна дати науковий, тобто раціонально пояснений образ об'єкта дослідження в його предметному представленні, все ж не спроможна забезпечити адекватного знання про об'єкт в цілому, оскільки певна кількість рис і властивостей завжди залишатиметься поза вивченням. Тому наукова історіографія завжди творить і творитиме "вибірковий" образ минулого, який порівняно швидко застаріватиме, перетворюючись на стереотип і поступаючись його новій версії, представленій під іншим "кутом зору". Прикладом цього є весь розвиток світової історіографії і ті постійні "кризи", котрі її супроводжують, особливо з початку ХХ ст. і "неокантіантського звороту". На зміну "оптимістичному" баченню пізнавальних здобутків науки, яке ще панувало в першій половині ХХ ст., прийшло "песимістичне" уявлення про постійне "запізнення" вчених у розумінні досліджуваних об'єктів – допоки явище було "описане", воно вже зазнало суттєвих змін і не відповідає знанню, одержаному про нього¹⁰.

Пересічній людині складно усвідомити, що її уявлення про світ не відповідають реальним процесам цього світу і що однозначних відповідей на будь-які питання

⁹ Тут можемо відіслати читача до публікації Олени Русиної, в якій дано публіцистичний розбір деяких паранаукових конструкцій сучасних міфотворців: О. Русина. Дикі танці // *Критика* (Київ). 2005. № 6; Ї ж. Археологія незнання // *Критика*. 2005. № 9.

¹⁰ Докладніше про це див.: Л. Зашкільняк. *Методологія історії від давнини до сучасності*. Львів, 1999. С. 91-125 та ін.

немає. Її історична пам'ять фіксує проминуці стани соціальної реальності і суспільної свідомості, надаючи їм абсолютного значення, в залежності від того, наскільки вона "комфортно" себе в цих станах почуває. Фактично, з цього випливає песимістично-оптимістичний висновок про те, що як би історики не напружувалися, але їхня доля залишатиметься в межах творених ними ж стереотипів. Оптимістична ж сторона цього висновку полягала б у потребі невпинного пошуку нових відповідей, у свого роду "гонитві за власною тінню". У цьому, напевно, й полягає справжній гуманізм історіографії, покликаної подавати картину насамперед "змінності" ("історичності") будь-яких візій минулого, не зациклюючись на їх ідеалізації.

Разом з тим, на наш погляд, близькість між історичною пам'яттю та історіографією не вичерпується народженням міфів і стереотипів, покликаних нібито пояснити сучасне й прогнозувати майбутнє. Спільним для обох цих феноменів є обов'язкова присутність метаісторії (загальної картини історії). Ані історична пам'ять, ані історіографія не можуть обійтися без метаісторії, навіть коли вони заперечують її присутність. Не можна говорити про історичну пам'ять та історіографію, не ставлячи каламбурного запитання – "історією чого є історія"? У цьому відношенні, на наш погляд, в історичній пам'яті та історіографії завжди, свідомо чи неусвідомлено, присутня метаісторія або світоглядна орієнтація. Можна спробувати типологізувати такі орієнтації, відомі нам донині. Це антично-гуманістична, провіденційна, просвітницька, державницька, соціальна, етнічна, культурно-антропологічна. Зрозуміло, що ми їх виділяємо як "чисті" типи історичних метаісторій, біля підстав яких лежать, відповідно, універсальна людина, абсолютний дух, розум-знання, держава, соціальна спільнота, етнос (нація), гуманістична культура (цивілізація).

Метаісторія як така, без всякого сумніву, належить до ідеологічного (світоглядного) рівня мислення і пізнання. Стереотипний характер ідеології не можливо підважити, а вона майже не залишає досліднику вибору. Адже й історична пам'ять, й історіографія опиняються під потужним пресом ідеології, яка виступає квінтесенцією взаємодії традиції, освіти, науки, іншими словами – культурного стану даного суспільства. Останній зазнає постійних змін, у той час як ідеології яскраво демонструють нам явище догматизації, "скам'яніння" (за висловом Ж.-П. Сартра). Коло замикається! Історична пам'ять та історіографія опиняються в полоні певної ідеології, вихід за межі якої можливий тільки на шляху переходу до нової ідеології і т.д. Відмова від ідеології означала би відмову й від метаісторії і, у підсумку, від світогляду, що в реальному житті не можливе.

Не випадково наголошуємо на слові "майже". Якщо б не було цього "майже", цієї маленької асиметрії у нашому мисленні, то, зрозуміло, людство було би приречене на постійне повторення одних і тих же ситуацій та помилок. Насправді цього не відбувається. Так само, як проходять малопомітні зміни в культурі та ідеології, змінюється й історична пам'ять. Історіографія в цьому відношенні зазнає дещо швидших змін внаслідок, передусім, застосування методологічних новацій, розвитку наукового пізнання в цілому.

Загальною тенденцією у міждисциплінарному осмисленні історії є поступовий перехід від вивчення "зовнішніх" проявів людської діяльності – подій і явищ – до "внутрішніх" причин цих проявів – свідомості. У ній, як сьогодні вважається, лежать першопричини людських дій у реальному житті. Трюїзмом звучить твердження, що без свідомих намірів чи інтересів або неусвідомлених

потреб чи поривів можна пояснити соціальну активність людей. І це нове поле для досліджень гуманітаріїв, у тому числі істориків, створює ґрунт для подальшого зближення історичної пам'яті та історіографії. Зближення, яке завжди залишатиметься неповним через неспівпадіння індивідуального і колективного досвіду різних соціальних спільнот з “надсоціальним” завданням наукового пізнання.

Який висновок можна зробити з усього сказаного? Історична пам'ять залишатиметься стійким елементом історичної і (в ширшому розумінні) соціальної (суспільної) свідомості, відіграватиме вагомую роль у соціальній ідентифікації людей і спільнот. Для історіографії вона слугуватиме важливим джерелом розуміння колишніх культурних станів особистостей і спільнот певного часу, а також елементом пояснення їхньої соціальної активності. Але сама по собі історична пам'ять не є достатньою передумовою і головним показником суспільної свідомості, що містить різні типи історичної пам'яті і потребує інших спільних елементів – політичних, соціальних, культурних тощо. Історіографія має вигідний шанс розкривати ті індивідуальні і колективні уявлення-стереотипи, які народжуються на унікальному перехресті даної культури і даного часу й проявляються у людських вчинках. Окреслене поле значно розширює завдання і функції сучасної інтелектуальної історії¹¹, ставлячи її в коло найперспективніших напрямів історичних студій.

¹¹ Л. П. Репина. Интеллектуальная история сегодня: проблемы и перспективы // *Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории*. Москва, 2000. Вып. 2.